

AUŠRA MALKEVIČIŪTĖ

Panevėžio kolegija

MIRTIES SAMPRATA DVASINĖJE LIETUVIŲ KULTŪROJE: FILOSOFINĖ STEBUKLINIŲ PASAKŲ ANALIZĖ

Conception of Death in Spiritual Lithuanian Culture:
Philosophical Analysis of Fairy-Tales

SUMMARY

The phenomenon of death is fundamental both in the cultural development of mankind (nation) and in a person's life because it is a part of human existence. Death is related to a person's physical and spiritual life and one's efforts to keep them. That is the reason people are haunted by different kinds of fear: total vanishing, perversion of spiritual nature, pain of loss, moral suffering, and vacuity – that bring negative experience and thus force them to look for ways to overcome or escape it. Death has caused diverse experiences expressed through the symbols of spiritual culture of every nation. The analysis of fairy-tale stories reveals that symbols can be explained as external and internal factors associated to vanishing-death-non-existence. The interpretation of symbols reveals the ways nations try to overcome such experience. The article is of value, not only from the historical-cultural and philosophical point of view, but also from existential-axiological one for those seeking the unity with the inner self and those trying to establish and preserve a notional relationship to the Lithuanian cultural tradition. The analysis of the article utilizes the basic attitudes of hermeneutical philosophy and psychoanalysis.

SANTRAUKA

Mirties reiškinys yra vienas esminių tiek žmonijos (tautos) kultūrinėje raidoje, tiek asmens gyvenime, nes jis susijęs su žmogaus būties pagrindu – gyvybe, fizine ir dvasine, ir siekiu ją išsaugoti. Dėl šios priežasties žmogų persekioja baimės – visiško sunykimo, dvasinės prigimties iškreipimo, praradimo skausmo, moralinės kančios, beprasmybės (ir kitos), – sukeliančios neigiamus išgyvenimus, kurie skatina ieškoti būdų jas įveikti ar išvengti. Taip radosi įvairialypė patirtis, kurią kiekviena tauta įprasmino dvasinės kultūros simbo-

RAKTAŽODŽIAI: tautos dvasinė kultūra, lietuvių stebuklinės pasakos, mirtis, (su)gyvenimas, sakralumas.

KEY WORDS: nation's spiritual culture, Lithuanian fairy-tales, death, (co-)existence, sacredness.

liuose. Analizuojant stebuklinių pasakų siužetus, simbolius galima išaiškinti veiksnius, išorinius ir vidinius, su kuriais tauta sieja sunykimą-mirtį-nebūtį. Simbolių interpretacija leidžia atskleisti ir būdus, kuriais ji stengiasi įveikti minėto pobūdžio išgyvenimus. Straipsnis gali būti įdomus ne tik istoriniu-kultūriniu, filosofiniu aspektais, bet ir egzistenciniu-aksiologiniu, ieškantiems ryšio su savo vidiniu „aš“, siekiantiems užmegzti, išlaikyti prasminį santykį su lietuvių tautos kultūrine tradicija. Straipsnio analizė grįsta esminėmis hermeneutinės filosofijos ir psichoanalitinėmis nuostatomis.

ĮVADAS

Asmens santykis su tautos dvasine kultūra nėra vienalytis. Vaikystėje su šia jis susisaisto emociškai, jos pagrindu formuoja vertybines nuostatas, susipažįsta su gyvenimiškomis tiesomis, elgesio modeliais. Žvelgiant į skirtingus Vakarų kultūros vystymosi tarpsnius, galima išskirti dominuojantį aptariamo santykio aspektą. Tradicinėje kultūroje būdingas emociškai stiprus asmens susisaistymas su tautos dvasiniu paveldu. Toks sąryšio būdas yra nuoširdus, autentiškas. Tačiau jei tradicija priimama iš esmės emocinių išgyvenimų lygmenyje, tai neįgalina asmens įsisąmoninti ja perteikiamų gyvenimiškų tiesų vertės jo psichologiniam, dvasiniam augimui.

Modernios epochos žmogus linkęs atsiriboti nuo iracionalių dvasinės kultūros elementų, kurių išraiškos būdas, juo išsakoma mintis nėra suprantami empiriniam, loginiam mąstymui. Tačiau vien tik pragmatiškas, racionalus požiūris į tautos tradiciją neleidžia asmeniui suprasti vidinio, prasminio ryšio tarp praeities ir dabarties kultūros reiškinių, atverti ir pažinti giluminį, aksiologinį jos reiškimosi matmenį.

Pomoderniai kultūrai priklausantis žmogus susiduria su tam tikru iššūkiu: iš skirtingų kultūrinio veikimo formų ir jomis perteikiamų vertybinių turinių jis turi suformuoti (vientisą) pasaulio vaiz-

dinį, kuris taptų tvirtu pagrindu jo socialinei-kultūrinei raiškai. Dėl įvardintos priežasties šios epochos žmogui tampa aktualu individualaus santykio su kultūrine tradicija kūrimas. Ir ne tiek nuo kultūrinių aplinkybių, kiek nuo paties asmens priklauso, ar gebės jis su tradicija užmegzti visavertį santykį, į vieną visumą susiejantį emocinį, egzistencinį-aksiologinį, racionalų jo raiškos aspektus.

Mirties reiškinys yra vienas reikšmingiausių žmonijos kultūrinėje raidoje. Kultūriniu veikimu ji stengiasi įveikti tai, kas kelia sunykimo baimę. Šios kovos patirtį perteikiantys įvairių tautų dvasinės kultūros simboliai savyje talpina tiek didžiulį emocinį krūvį, tiek tam tikras įžvalgas, lemiančias kiekvienos jų pasaulėžiūrinės nuostatos, elgesio modelius. Asmens atsivėrimas šiai tautos patirčiai savikūros metu: formuojant gyvenimo tikslus, peržiūrint vertybines nuostatas, ieškant gilesnio ryšio su vidiniu pasauliu, – yra tikslingas ir prasmingas. Tokiu momentu stebuklinės pasakos tampa reikšmingos dėl jose perteikiamo glaudaus sąryšio dviejų žmogaus būties matmenų, dvasinio sakralaus ir socialinio buitinio. Be to, lietuvių stebuklinės pasakos atspindi ne tik tautos, bet ir žmonijos dvasinio, kultūrinio sąmonėjimo raidą nuo archajinių laikų (juos liudija indoeuropietiškos pasaulėžiūros elementai) iki krikščionybės

įsitvirtinimo¹. Todėl šių pasakų simboliai leidžia giliau pažinti žmonijos lūkesčius ir baimes, jų ištakas ir raidą, o per visa tai – ir save patį. Vaizdinių pavidalu simboliai išplaukia kiekvieno asmens sapnuose, kūrybinėje vaizduotėje.

Straipsnyje siekiama atskleisti lietuvių stebuklinių pasakų simboliniuose mirties vaizdiniuose perteiktas tautos vertybines nuostatas, sąlygojusias įvairialypiai saugų ir prasmingą asmens ryšį su būtimi, socialine-kultūrine ir die-

viškąja. Analizuojant pasakų siužetus, simbolius remiamasi etnologų, kultūros ir istorijos tyrinėtojų, psichoanalitikų darbais (Norberto Vėliaus, Vladimiro Toporovo, Gintaro Beresnevičiaus, Radvilės Racėnaitės, Mindaugo Paknio, Carlo Gustavo Jungo,² Clarissos Pinkolos Estes ir kitų), taip pat – Hanso Biedermanno *Naujuoju simbolių žodynu*. Straipsnyje naudojama aprašomasis, lyginamasis, hermeneutinės simbolių analizės ir filosofinės interpretacijos metodai.

BUVIMO IR NEBUVIMO SAMPRATOS ONTOLOGINIS ASPEKTAS

Teorinis mąstymas (filosofinis, mokslinis) gali nurodyti aiškias ribas tarp buvimo ir nebuvimo, sąvokoms priskirdamas logiškai pagrįstą pažinimo turinį, o pasaulėžiūriniame lygmenyje ribos tarp įvardintų reiškinių yra nežymios, permanentinės. Pasaulėžiūros pagrindą (tiek asmens, tiek tautos) sudaro ne suvokiniai, o vaizdiniai, sąlygoti įvairaus pobūdžio išgyvenimų, kurie ir tampa matu buvimui ir nebuvimui nustatyti. Taigi pasaulėžiūriniame-vaizdiniame lygmenyje mirties supratimas susiejamas su vidiniais, psichiniais ir dvasiniais, reiškiniais, kurių kultūrinės apraiškos aptinkamos mituose, religinėse apeigose ir ritualuose, folklоре. Plėtojantis tautos kultūrinei patirčiai, keičiasi jos siekiai, vertybių samprata, pasaulėžiūrinės nuostatos – tai lemia ribų tarp buvimo ir nebuvimo kaitą. Norint pažinti ir suprasti šį reiškinį, tenka gilintis į tautos dvasinį paveldą, kurį nemena dalimi reprezentuoja stebuklinės pasakos.

Saugi erdvė – buvimo pagrindas

Lietuvių pasakose galima išskirti du buvimą žyminčius predikatus: erdvę ir bendruomenę. Saugi erdvė apibrėžia buvimo ribas. Šiai erdvei būdingas darnus augalų-gyvūnų-žmonių (su)gyvenimas, neišskiriant nė vienos rūšies kaip pranašesnės pagal prigimtį. Tokią erdvę senovės graikai pavadina kosmosu (κοσμος). Šiam priskiria ne tik įvardintą ypatybę, bet ir jame stebimą tikslinę daiktų ir reiškinių tvarką, kuri iš esmės tokį sambūvį įgalina. Archajinis žmogus tiki³ pasaulio tvarkos dieviška prigimtimi, todėl saugi erdvė jam yra ir sakrali erdvė.

Aprašomoje erdvėje lietuvių protėviai apgyvendina ir giminės mirusiuosius. Šio pasaulio vaizdinio ištakos sietinos su medžiotojų kultūros tarpsniu. Jį atspindi pasakos, kuriose gyvūnas atlieka visaverčio šeimos nario vaidmenį. Pasakoje *Oželis*⁴ kalbama apie broliuką Oželį, kuris, tėvams išvykus, globoja pusantrų metų sesutę. Kai ši išsiilgsta tėvelių, broliukas

ją veža tėvelių lankyti. Privažiavus Nemuno upę Oželis gailiai dainuoja. „Tėvai tėveli [...] Permesk per Nemunėlį aukso juostelę. Ir perleisk Oželį su savo dukrele. [...] Pervažiavo. Pasitiko tėvas ir motina. [...] Susėdo visi keturi už stalo, valgė gėrė ir man davė.“⁵ Oželis simboli-zuoja reinkarnavusią žmogaus sielą. Pasakoje jis atlieka vaidmenį mediatoriaus, kuris sąlygoja mergaitės perėjimo iš vieno egzistencinio būvio į kitą saugumą. Gyvųjų ir mirusiųjų bendruomenės esti toje pačioje gyvenamojoje erdvėje, jas skiria trapi riba, kurią žymi Nemuno upė. „Sielų persikūnijimo epochoje takoskyra tarp gyvenimo ir mirties nebuvo ryški,“ – pabrėžia Gintaras Beresnevičius, – „ir čia, ir ten buvo tas pats gyvenimas, toje pačioje žemėje, tik skirtinguose kūnuose, ir pats virtimo faktas galėjo atstoti mirties sąvoką.“⁶ Panašią mintį išsako Norbertas Vėlius: „gyvūnėlių pavidalo mirusieji – išties autentiškas baltiškas įvaizdis, besišaknijantis ypač sename indoeuropietiškos pasaulėžiūros sluoksnyje.“⁷ Darnų gyvųjų ir mirusiųjų (su)gyvenimą liudija ne vieną šimtmetį egzistavęs lietuvių tautos paprotys mirusiųosius laidoti gyvenamojoje erdvėje, pavyzdžiui, miesto centre, bažnyčios šventoriuje. Gyviesiems kapinės būdavo tiek pramogų (jose šventes švėsdavo „kartu“ su mirusiais), tiek ramaus poilsio, rimties vieta. Tik XVIII a. pab.–XIX a. pr. jos iškeliamos už miesto, gyvenvietės ribų⁸.

Pasakoje atsispindi ir kitas senas baltų laidojimo paprotys⁹, pagal kurį mirusysis nuo mėnesio iki pusės metų buvo laikomas savo troboje. Visą išlydėjimo laiką giminės ir kaimynai puotaudavo

šalia iškeliaujančiojo, taip jį pagerbdami. Laidotuvių puotos paprotys aptinkamas dar ir XVIII a. Lietuvoje. Nors bažnyčia jį smerkė, mirusiųjų giminės įsigudrino ruošti dvejas laidotuves. Pirmosios buvo kuklios, skirtos mirusiojo sielai gelbėti, o antrosios – prabangios, skirtos gyviesiems guosti: „su gausybe svečių, vaišių, šaudymu ir varpų skambinimu.“¹⁰

Stebuklinėse pasakose gyvūno personažas gali įkūnyti totemą, todėl teigiamai charakterizuojamų asmenų santykis su gyvūnais yra šiltas, pagarbus, kartais jis perauga į sakralų. Ši santykio ypatumą perteikia žmogaus ir gyvūno arba mitinės būtybės (slibino, velnio, raganos) santuoka. Lietuvių stebuklinėse pasakose dominuoja mergelės, jauniausios seselės, ir žalčio sąjunga (pvz., *Eglė žalčių karalienė*¹¹, *Žaltys žaltuonėlis*¹², *Duktė už žalčio*¹³, *Vandens žaltys*¹⁴ ir kt.). Ji simbolizuoja fizinio ir dvasinio pasaulių koegzistavimą vienoje erdvėje.

Minima santuoka taip pat reiškia žmogaus auką dievams, protėviams. Pasakose auka esti tik psichologinio, dvasinio pobūdžio: aukojamasis turįs atsakyti pasaulietinio gyvenimo būdo vardan dvasinės tarnystės (kultūrinis aukojamojo vaidmens atitikmuo – žynė, žynys, vaidilutė). Siužetuose didelis dėmesys skiriamas psichologiniam aukojimo(si) procesui, kurį sudaro dvi fazės, atmetimo ir priėmimo. Pirmoji fazė byloja aukojamojo, jo šeimos narių galimą dvasinę mirtį. Tai perteikiama tiesioginiu grasinimu gyvybei: „visus gyvūnus išpjausim, namus išardysim“¹⁵, – šaukia jaunavedžio žalčio tarnai, kad jaunamartės tėvai nesilaiko pažado ir vietoj dukters avį, žąsį vežiman įsodina. Antroji

fazė simbolizuoja tekinamos mergelės psichologinį subrendimą: gebėjimą už visą šeimą (giminę, gentį) prisiimti atsakomybę – dvasinį išipareigojimą užmegzti ir palaikyti ryšį su protėviais, aukštesniąja realybe.

Vėlesnėse, gyvulių augintojų kultūrinį tarpsnį atspindinčiose lietuvių pasakose, išryškėja ribos, atskiriančios gyvųjų ir mirusiųjų erdves. Šitai sąlygoja tautos kultūrinėje sąmonėje iškilęs vaizdinys tarpinės erdvės, kurią metaforiškai galima pavadinti egzistenciniu koridoriumi. Vaizdinio iškilimas susijęs su pasaulėžiūriniais pokyčiais: nykstančiu tikėjimu reinkarnacija, transcendencijos sampratos formavimusi. Erdvė-koridorius apgyvendinama įvairiomis bekūnėmis esybėmis: mitinėmis būtybėmis, pasiklydusiomis, nedorų žmonių sielomis. Dėl įvardintų priešasčių ne tik susilpnėja gyvųjų ir mirusiųjų betarpiškas ryšys, bet ir pats egzistencinio būvio kaitos momentas tampa miglotas ir ne itin saugus, tačiau perėjimo sakralumas išlieka. Pakitusią tautos pasaulėžiūrinę nuostatą aprašo ir Beresnevičius: „pats iškeliavimas toli gražu nereiškia, kad mirusysis atkaks, kur jam skirta. Jį gali užpulti kitų mirusiųjų vėlės, jei mirusysis neskubamas priimti į gerųjų vėlių lemtą pulkelį [...]. Tamsiosios mirusiųjų vėlės gauda šviesias kūdikių dvaseles.“¹⁶

Baimė visiško sielos sunykimu, dieviškos jos prigimties iškreipimo, perėjimo iš vieno egzistencinio būvio į kitą metu, tarpinę erdvę, kurioje ir vyksta šis procesas, paženklina mirties žyme. Pasakose ją išreiškia juoda¹⁷, sielas „žudikes“ įkūnijančių esybių spalva, kuri atspindi žmogaus išgyvenimus, susijusius su fizine bjaurastimi (puvimu), moraline

suteptimi, egzistencine tuštuma. Pulkas juodų varnų, kurie persekioja anapus upės keliaujančią mergaitės sielą (*Oželis*)¹⁸, devyngalvis velnias, besivejās karan išjojusių brolių aplankyti išsiruosusios seselės (*Devyniabrolė*)¹⁹, – lietuvių stebuklinių pasakų simboliai, perteikiančys aptariamą vaizdinį²⁰.

Pagrindinio pasakų veikėjo keliavimas anapus, į mirusiųjų erdvę, kurios ribas žymi didžiulis vandens telkinys, gūdas miškas, aukštas kalnas, rečiau – šulinio ertmė ar padangių debesys, dėl susidūrimo su neįprastų galių turinčiomis tarpinio efemeriško pasaulio būtybėmis ir reiškiniiais, įgauna dramatišką pobūdį. Ypatinga gyvenimo situacija šiam veikėjui sudaro galimybę pasitikrinti esamų gyvenimo tikslų prasmingumą, moralinių įsitikinimų tvirtumą. Galimi du jo kelionės tikslai: egzistencinio būvio kaita arba dvasinis, moralinis asmenybės augimas. Herojaus sugrįžimas tėviškėn byloja antrąjį jo kelionės tikslą.

Paslapties ir įtampos kupiname kelyje jį lydi mediatorius. Šiuo dažniausia tampa velnias, lietuvių mitologijoje žinomas kaip mirusiųjų globėjas, arba senelis, simbolizuojantis giminės protėvį ar net patį Dievą, taip pat – mitinių galių turintys gyvūnai (šuo, žirgas, oželis). Iki-krikščioniškoje kultūroje buvo tikima²¹, kad paminėtais gyvūnais pasiverčia pats velnias, gyvulininkystės ir žemdirbystės dievas, arba gyvūnams jis suteikia neįprastų galių ir gebėjimų. Daugelyje archajinių gyvulių augintojų kultūrų šuniui, žirgui buvo suteikiamas mediatoriaus statusas. Europos tautose laukiniai arkliai buvo siejami su mirusiųjų pasauliu – bauginančiai atrodė žirgo ir raitelio

derinys (taip radosi graikų kentauras)²². Žirgas „vėliau dėl greičio ir galingo šuolio tapo saulės [...] simboliu (Apolono, Mitros, Elijo ugnies vežimo).“²³ Šuo „kartais būdavo aukojamas mirusiesiems, kad padėtų rasti kelią į aną pasaulį. Manoma, kad šunys „mato dvasias“ ir išpėja apie nematomus pavojus.“²⁴

Saugi bendruomenė kaip žmogaus būties ypatybė

Saugi bendruomenė yra viena esminių asmens buvimo-išlikimo sąlygų archajinėje kultūroje. Šios bendruomenės narius sieja glaudus socialinis, emocinis ir dvasinis ryšys. Ją sudaro gentainiai, gyvieji ir mirusieji, įsikūniję į augalus, gyvūnus, todėl svarbiausia bendruomenės vertybė – sakrali pagarba gyvasčiai. Kadangi pasakos buvo kuriamos vėliau nei gyvavo aprašomoji bendruomenė, tai jose saugios bendruomenės suformavimas tampa aktyviai veikiančių, teigiamų personažų tikslu (pvz., *Katinėlis ir šuniukas*²⁵, *Meškos trobelė*²⁶, *Išvaduota karalaitė*²⁷ ir kt.). Kartais priėmimas į saugią bendruomenę pasakų veikėjui yra atpildas už reiškiama sakralią pagarbą gyvybei-gamtai-protėviams. Per išbandymus herojus turi atskleisti tikrąsias vertybes ir taip pelnyti protėvių pasitikėjimą. Suteikęs pagalbą sergančiam ar į bėdą pakliuvusiam gyvūnui, mitinei būtybei, jis tampa saugios bendruomenės nariu: herojui suteikiama protėvių, aukštesniųjų jėgų apsauga. Taigi saugi bendruomenė kartu yra ir sakrali bendruomenė – jos narius sieja būties nemarus ryšys.

Pasakoje našlaitėlė Mildutė²⁸ nuoširdžiai prižiūri šeimos gyvulėlius, tačiau dėl pamotės pavydo praranda mylimiau-

sią karvutę²⁹. Už nuoširdų rūpestį gyvūnais, nuolankumą našlaitėlę protėviai (karvutė) apdovanoja, jai vienintelei suteikdami galimybę skinti auksinės obels obuolius³⁰ – pažinti tikrą meilę ir dalintis jos vaisiais – tik dėl įvardintų našlaitėlės galių karaliūnas ją (at)pažįsta kaip savo išrinktąją. Mirusios karvutės pavirtimas obelimi slepia metafizinę pasakos simbolių prasmę: materialiam kūne slypi nemari siela. Keliaudama iš kūno į kūną savyje ji neša sukauptą dvasinę patirtį, tvirtybę ir išmintį, kuria dalinasi su visa šeima, gimine per asmenis (pasakų personažus), pasižyminčius ypatingu jautrumu gyvybei, gamtai.

Minimą nuostatą atspindi ir kitas, istoriškai vėlyvesnis, lietuvių stebuklinių pasakų motyvas: sūnus ar dukra eina prie tėvų kapo išsiverkti, pasiguosti. Mirusiojo siela, kurios nemarumą liudija balsas iš kapo, ne tik guodžia, bet ir teikia išmintingus patarimus, atskleidžiančias sūnui ar dukrai naujas galimybes kurti materialinį gerbūvį, keisti socialinį statusą į aukštesnį, suformuoti emociškai šiltus santykius su aplinkiniais. Dėl neįprastų dvasinių galių (pvz., aiškiaregystės) mirusiojo siela padeda artimiesiems realizuoti įvardintus tikslus, kurie daugelį amžių buvo suvokiami kaip svarbiausi žmogaus gyvenime (pvz., *Tėvas sumano vesti savo dukterį*³¹, *Vėjo arklys, miglos skara, saulės drabužiai*³², *Trys broliai*³³ ir kt.). Analogiškas motyvas būdingas ir latvių pasakoms (pvz., *Mergaitė su žvaigžde kaktose*³⁴). Tai liudija abiejų tautų pasaulėžiūrinių nuostatų panašumą.

Gilėjant senosios kultūros žmogaus sąmoningumui, pradedama suvokti ne tik moralinė atsakomybė už savo veiks-

mus prieš protėvius, bet ir už šeimos mirusiojo sielos saugumą. Ši nuostata formuojasi lygiagrečiai transcendentalaus pasaulio sampratai. Vladimiras Toporovas aprašo baltų kultūroje randamą moralinio sąmonėjimo pavyzdį. Jis remiasi IX a. pirklio Vulfstano užrašais, kuriuose pasakojama apie žirgų lenktynes dėl mirusiojo turto³⁵. Šiuo ritualiniu veiksniu siekiama mirusiojo sielos gerovės: kuodidesnė jo turto dalis išdalinama svetiemiems, tuo geresnės gyvavimo sąlygos sudaromos jo sielai anapusybeje.

Artimųjų atsakomybę už mirusiojo sielos dvasinį likimą stiprina besiplėtojantis tarpinės erdvės vaizdinys. Atsiranda įvairūs prietarai ir draudimai. Mirusiojo gedėjimas suvokiamas kaip abipusiai žalingas. Esą, mirusiojo siela jaučia likusiųjų sielvartą, dėl to pati kenčia, gali grįžti ir išsivesti jam brangų žmogų³⁶. XVIII a. pamokslininkas Kiprijonas Lukauskas ragino neapkalbėti mirusiųjų – jų sielos nejaus ramybės, grįš ir vaidensis, todėl siūlė iš anksto parašyti testamentą³⁷. Ši nuostata atsispindi ir pasakose. *Mirės mylimasis vakaruško*³⁸ byloja, kad mirusio jaunuolio siela, praradusi ramybę dėl mylimosios sielvartavimo, nusprendė ją skaudžiai pamokyti. Atgavęs žmogaus išvaizdą merginą sutiko ir šokdino vakaruškoje. Pajutusi, kad šoka su šmėkla, mergina pabėgo ir pasislėpė išmintingos senės troboje, kurios langus ir duris apdengė baltu lininiu audeklu. Jis žymi ribą tarp gyvųjų ir mirusiųjų pasaulio bei apsaugo gyvuosius nuo neigiamos nepaaiškinamų reiškinių įtakos³⁹.

Buvo tikima, kad ilgai gedintis mirusiojo virsta medžiu, pauščiu (pvz., mergelė – gegute, bernelis – sakalėliu), kol

išbūna jam skirtąjį laiką šiapus⁴⁰. Tokį likimą kaip bausmę dėl grubaus brolių įsiveržimo į sakralią erdvę, paniekos gyvasčiai pasakoje *Eglė žalčių karalienė*⁴¹ pasirenka Eglė, tą pačią bausmę skirdama ir savo vaikams.

Tarpinėje erdvėje (tautosakoje vadinamoje pragarais, dausomis) formavosi įvairialypė bendruomenė, kurios nariai dėl jų neįprastų galių, dviprasmiškų keitinimų, neapibrėžtų veikimo ribų kėlė nerimą tiek esantiems šiapus, tiek išeinantiems anapus. Nesaugios bendruomenės vaizdinys nemenka dalimi ir skatino žmonių moralinį sąmonėjimą. Dėl būvio neapibrėžtumo mirusiojo siela egzistenciškai esti pažeidžiama: tikima⁴², kad tris paras ji, ruošdamasi kelionėn anapus, buvoja šalia artimųjų. Šitai mirusiojo artimuosius įpareigoja atlikti tam tikrus ritualinius veiksmus, teisingus religiniu ir moraliniu atžvilgiais, kad įgalintų išeinančiojo perėjimo iš vieno egzistencinio būvio į kitą kokybę. Kita vertus, nesaugi bendruomenė netiesiogiai skatina šiapus esančiuosius rūpintis savo vidiniu pasauliu, ugdyti dorines savybes.

Pasakose (ir sapnuose) efemeriško pasaulio būtybės, jų moraliai netinkamas elgesys atspindi užslėptus neigiamus veikiančiojo asmens būdo bruožus, išgyvenimus. Tarpinio pasaulio bendruomenei priskiriama visa tai, kas sociumui yra nepriimtina estetiškai, psichologiškai, moraliai. Šio pasaulio vaizdiniai savyje talpina didžiulį emocinį krūvį, kuris, jį aktyvavus, gali reikštis tiek kaip naikinanti, tiek kaip kurianti, sielą apvalanti ir transformuojanti jėga. Tad personažo sąlytis su efemeriškos

erdvės būtybėmis gali būti traktuojamas dvejopai: ir kaip bausmė, ir kaip Dievo (ar protėvių) dovana.

Dažnai su minimomis esybėmis pasakų herojai susiduria dėl smalsumo: pasiklauso mitinių būtybių pokalbio-pranašystės (*Blogio linkėjimas*⁴³), naudojami Dievo uždraustais daiktais, stebi anapusinio pasaulio reiškinius (*Diedas ir boba danguje*⁴⁴, *Kelionė į dangų*⁴⁵). Neteisėtai peržengęs saugios erdvės ribas personažas yra nubaudžiamas. Bausmė reiškiasi tam tikrais moraliniais ir dvasiniais išbandymais, pavyzdžiui, žmogus sužino savo lemtį, gauna gėrybių tiek, kad neužtenka žinių nei gebėjimų šiomis naudotis. Kita vertus, tokia situacija suteikia jam galimybę keisti nuostatą, ugdyti neišvystytas savybes ir įgūdžius, taip koreguoti savo likimą. *Kelionė į dangų* pasakojama apie ūkininką, viešėjusį pas Dievą. Nepaisydamas Dievo draudimo jis pro langą stebėjo rojaus, pragaro vaizdus ir pamatė mirusius artimuosius. Vaizdai jį taip sukrėtė, kad grįžęs šiapus ūkininkas permastė savo gyvenimo tikslus ir vertybes.

Savarankiškai išbandymų neįveikę personažai turi prisiimti pilną kaltę, tapdami efemeriško pasaulio būtybėmis. Jie paverčiami gyvūnais, augalais ar medžiais laikinai, kol neatliks bausmės: išvystys tam tikras dorines savybes, įgūdžius ir gebėjimus, susietus su humanistinėmis vertybėmis (pvz., *Stiprybės vanduo*⁴⁶, *Ištikimas tarnas*⁴⁷). Tokiais atvejais efemeriško pasaulio būtybės netiesiogiai, suteikdami skausmą ir kančią, tampa doros ir dvasingumo mokytojais. Tą pačią prasmę perteikia ir pasakos apie raganas, kurios persekioja žmogų, siekda-

mos jį išsikepti krosnyje (*Ragana ir Jonukas*⁴⁸, *Ribokėlis*⁴⁹, *Poviliukas*⁵⁰ ir kt.). Raganos personažas simbolizuoja žynę. Archajinėje kultūroje ji buvo atsakinga už jaunų žmonių iniciacijas – visapusišką jų įvedimą į suaugusio žmogaus gyvenimą, – ir pasakose ragana tyko jaunuolių ar net vaikų. Iniciacijos procesas buvo kupinas išbandymų, fizinio skausmo ir vidinės kančios.

Tai, kad aptariamose pasakose pati ragana tampa savo troškimų auka, ji arba jos dukra sudeginama krosnyje, atspindi archajinių laidojimo papročių kaitą mūsų krašte: nuo kūno laidojimo po žemėmis, medžiuose pereinama prie jo sudeginimo⁵¹. Žynė atlieka mirusiojo laidojimo ritualus, sukurdamą saugią sakralią terpę išeinančiojo egzistencinio būvio kaitai. Tautosakoje krosnis⁵² simbolizuoja moters įščias, tad deginimas krosnyje – naują gimimą, sielos apšivalymą. Pasakose sudeginamos raganos simbolio reikšmė aiškintina dvejopai: ji yra mediatorė, lydinti mirusiųjų sielas. Kita vertus, ji kaip žynė pati turi tiek simboliškai (per iniciacijų ritualus), tiek tiesiogiai patirti sielos apšivalymą ir naują jos gimimą (mirus būti sudegintai). Pasakose valgymas aukojamojo mėsos atspindi ne tik archajinį ritualą, išreiškiantį sakralią pagarbą toteminiam gyvūnui, bet ir vidinę prasmę: sielos maitinimą dvasiniu peniu, asmenybės sąmonėjimą. Analizuojamo siužeto pasakos aptinkamos ir kaimyninėse tautose (pvz., rusų pasakos *Baba-jaga*⁵³, *Ragana ir saulės sesuo*⁵⁴).

Skyriuje išsakytos mintys leidžia eiti prie išvados, kad reiškiniai, kurie bendruomenei tam tikru istoriniu-kultūriniu tarpsniu teikia saugumą, estetinį ir mo-

ralinį pasitenkinimą, priskiriami buvimog gyvenimo-būties sferai. Ir erdvė, kurioje ji jaučiasi esanti dalimi nenutrūkstamo, darnaus kosminio vyksmo, suvokiama kaip esminė žmogaus būties savybė. Atitinkamai reiškiniai, keliantys nerimą, baimę dėl gyvasties, fizinės ir

dvasinės, moralinį bei estetinį pasibjaurėjimą, siejami su sunykimu-mirtimi-nėbūtimi. Erdvė, kurioje reziduoja vidinius pokyčius sąlygojanti bendruomenė, dėl neaiškių pokyčių pasekmių žmogui kelia sunykimo baimę, todėl pasakose ji tampa pagrindu nebūčiai rastis.

GYVENIMAS IR MIRTIS KAIP ASMENS VIDINĖS KELIONĖS ŽENKLAI

Gimimo-mirties-gimimo motyvas, atspindintis gamtos ciklą kaitą, yra vienas archajiškiausių mitologinės pasaulėžiūros elementų, kuris kultūrinio ir moralinio žmonijos sąmonėjimo procese įgaudamas vis daugiau giluminių prasmų neprarado aktualumo ir šiandien. Pasakose šis motyvas simbolizuoja vidinę asmenybės raidą, kuriai būdingi sąstingio ir atsinaujinimo momentai. Prasmių lauko radimasis sietinas su archajinėje kultūroje egzistavusiais iniciacijų ritualais. Pasakų personažas inicijuojamas susitikimui su savo vidiniu „aš,“ sąlygojančiu jo ryšį su dvasiniu pasauliu (protėviais, Dievu).

Pagal siužetinę liniją aptariamas lietuvių stebuklines pasakas galima suskirstyti į dvi rūšis. Pirmajai priskirtinos tos, kuriose minėti asmenybės psichinės, dvasinės raidos momentai pažymimi fiziniu mirties ir prisikėlimo aktu. „Juozapėlis ir jo arkliukas“⁵⁵ byloja – liepdamas atlikti sudėtingas užduotis karalius skatina jaunuolį ugdyti vyriškas savybes: drąsą, ištvėrmę, pasitikėjimą savimi. Saviugdų procesas išreiškiamas simboliu kelionės, kuri vyksta asmens psichikos erdvėmis. Kelionėse Juozapėlį lydi jo ištikimas draugas arkliukas, simbolizuojas herojaus gyvybinę jėgą ir veržlumą, me-

diatoriaus savybes – gebėjimą vaikščioti įvairiomis erdvėmis.

Nors jaunuolis įvykdo karaliaus užduotis, pastarojo išrinktosios prašymu yra nužudomas (iš pradžių Juozapėlis priverstas nužudyti savo žirgą, vėliau nužudomas jis pats). Jaunuolis „sudėjo atgal žarnas, papūtė kvapu, – arkliukas ir pasidarė gyvas.“ [...] „Kai tik berniuką sukapojo, tuoj atbėgo arkliukas, papūtė kvapu, ir Juozapėlis vėl atsikėlė.“⁵⁶ Dviguba mirtis simbolizuoja personažo ryšio su vidiniu „aš“ ir išoriniu pasauliu momentinį nutrūkimą vardan naujos santykio kokybės įtvirtinimo. Pirmiausia valios jėga (papūtė kvapu) Juozapėlis atstato savo gyvybines jėgas, prarastas psichologinių ir dvasinių išbandymų metu. Antrasis atgimimas simbolizuoja veikėjo įgautų vidinių kokybių aktyvavimą socialinėje plotmėje, įgytą pripažinimą: „karalaitė apsivedė su Juozapėliu ir laimingai gyveno.“⁵⁷ Archajinę pasakos kilmę liudija mirties etiudas: Juozapėlio įsivyniojimas į nužudyto arkliuko odą, siekiant anapusinio pasaulio turtų (pasakoje tokiu būdu jaunuolis pritraukia varną, kuris jam atneša marių karolius). Šis motyvas išreiškia laidojimo paprotį, egzistavusį medžiotojų kultūros tarpsniu⁵⁸.

Vėlesnio kultūrinio laikmečio pasakose, kurios perteikia gimimo-mirties-gimimo motyvą, išnyksta fizinis mirties aktas. Dėmesys sutelkiamas į keliavimą, jo metu vykstantį herojaus vidinį virsmą. Čia reikšmingą vaidmenį atlieka mediatorius. Jo nepatraukli išvaizda (pvz., apsamanojęs mažas senukas ilga barzda, bedantė senė), fizinė negalia (kurčias, aklas, raišas) – ženklai, bylojantys mediatoriaus artimumą mirusiųjų pasauliui, kaip ir jo ypatingas dvasines galias. Fizinė negalia reiškia mediatoriaus susitelkimą į vidinį pasaulį, abejingumą išoriniam.

Pagrindinio personažo dvasinė kelionė traktuojama kaip lemtis. Mirus motinai našlaitė dėl įvairių priežasčių patenka pas raganą, tik gimusį kūdikėlį tėvas, pats šito nežinodamas, paskiria velniui tarnauti. Dvasinį iniciacijos tikslą byloja išbandomajam skiriamos užduotys, neatitinkančios fizinio pasaulio parametru. „Liepė berniokui apart lauką, apsėt kviečiais, kad per tris dienas jie užaugtų, nupjaut ir iškult ir pyragus vestuvėms iškept.“⁵⁹ Kadangi užduotis negali būti įveikta pasitelkus loginį mąstymą ir empirinę patirtį, tai inicijuojamasis turi išmokti naudotis aukštesnėmis pažinimo galiomis – intuicija.

Intuityvus žinojimas, aiškiaregystės galia dvasinėje kultūroje sietini su moteriškuoju pradū. Požiūrio ištakos slypi archajiniame tikėjime moteriškos prigimties dievybe motina-žeme. Keičiantis pasaulėžiūrai, šios dievybės gebėjimas jausti žmogaus likimą buvo suteiktas mitologinėms būtybėms: laumėms, vėliau – raganoms⁶⁰. Minimose lietuvių pasakose intuicijos galią įkūnija anapusiniam-dvasiniam pasauliui priskiriami

moteriškos lyties personažai: velnio dukra, marių mergelė, karalaitė iš užburtos karalystės (ir pan.). Viena jų ir išsprendžia neįveikiamą herojaus uždavinį: „at-eina pana, jį nuramina, viską per tris dienas padaro.“⁶¹ Psichoanalitine prasme minimas mergelės personažas reiškia herojaus *animą* – moteriškąją jo sielos dalį, kuri pasižymi aukščiau įvardintomis savybėmis. Pasakoje jaunuolio ir neįprastų galių mergelės santuoka simbolizuoja pasiektą iniciacijos tikslą: sąmonės lauko praplėtimą nauja, dvasine patirtimi. Analogiškoje kelionėje merginoms dvasinius ir moralinius išbandymus padeda įveikti senyvo amžiaus moterys, senės ar geraširdės tetos, įkūnijančios genties žynę. Mergaitės santuoka su karaliūnu, vainikuojanti jos išbandymų kelią, simbolizuoja *anima animus* susijungimą moters sąmonės lauke. *Animus* išreiškia vyriškąsias moters psichikos savybes: „dvasinį intelektą, pasižymintį nepaprastu gebėjimu veikti, [...] perduoti pasauliui iš sielos kylančius impulsus ir idėjas [...] apčiuopiamais būdais.“⁶²

Dažnai pasakose gimimo-mirties-gimimo motyvas kartojasi keletą kartų (pvz., *Berniokas ir velnias*⁶³, *Pasaka apie žvejį*⁶⁴, *Karalaitė ant svarstyklių*⁶⁵). Jaunavedžius, išsiruošusius aplankyti sutuoktinio artimųjų, persekioja užsirūstinęs nuotakos tėvas, šiems keldamas naujus išbandymus. Tokiu būdu jis tikrina naujai įgytų savybių, gebėjimų ir nuostatų tvirtumą. Dažnai įprastos socialinės aplinkos dėl įtakos herojus pamiršta duotus įsipareigojimus mylimajai, įgytą naują patirtį, ir taip ją praranda, kol aplinkybės nepriverčia šios atsiminti ir išmokti ja naudotis. Pasakų išmintis by-

loja, kad naujai įgytos dvasinės patirties integracija į sąmoningą asmens gyvenimą yra ne vienkartinis aktas. Dėl pasikartojančių išbandymų šis procesas reikalauja ilgalaikių pastangų.

Skirtingų tautų pasakose (pvz., rusų – *Pasaka apie Vasilisą Išmintingąją*⁶⁶, latvių – *Kelionė po kitą pasaulį*⁶⁷, vokiečių – *Medžioklis ir karalaitis nykštukas*⁶⁸, anglų – *Anglijos karalius ir trys jo sūnūs*⁶⁹),

įkūnijamas gimimo-mirties-gimimo motyvas liudija jose perteikiamą bendražmogišką patirtį. Analizuojamas reiškinyb būdingas ir pačioms pasakoms. Keičiantis jas kūrusios tautos pasaulėžiūrai, vieni jų siužetinės linijos elementai sunyksta, juos keičia kiti, pasakų simboliškai atgimsta, įgaudami naujas prasmes, kurios perteikia platesnį tautos pasaulio vaizdinį, gilesnį reiškinių suvokimą.

IŠVADOS

Lietuvių dvasinę kultūrą reprezentuojančiose stebuklinėse pasakose mirtį bylojantys reiškiniai susiejami su tarpine efemeriška erdve, esančia tarp šiapus ir anapus, tarp materialaus ir dvasinio pasaulių. Į tarpinę erdvę perkeliama tai, kas sociumui nepriimtina estetiškai, moraliai, psichologiškai ir dvasiškai, – bjaurastis įkūnijama į mitologines būtybes, plėšrius gyvūnus, paukščius. Nors minima erdvė ir joje egzistuojančios esybės žmonėms kelia sunykimo baimę, jie yra apgaubiami paslapties ir sakralumo šydu: tam tikrais ritualais ir apeigomis išreiškiama pagarba nepažiniam žmogaus būties aspektui. Tokiu būdu sumažėja sunykimo baimė, sukuriama emociškai bei egzistenciškai saugi kultūrinė terpė, sudaranti galimybę asmeniui atarasti individualaus buvimo prasmę.

Stebuklinėse pasakose įkūnijamas filosofinis požiūris į žmogaus būtį kaip keliavimą erdvėmis, fizinėmis ir vidinio pasaulio. Pagrindinis dėmesys skiriamas asmens vidiniam virsmui, kuris ir yra esminis keliavimo tikslas. Nepakankamas pasiruošimas šiam procesui, išreiškiamas personažo „įstrigimu“ tarpinėje

erdvėje, traktuojamas kaip mirtis (vidinė, dvasinė). Tačiau toks personažo būvis tėra momentinis jo dvasiniame kelyje – sąstingį keičia atsinaujinimas, sąlygotas betarpiško emocinio bei dvasinio bendruomenės ryšio: gyvųjų ir mirusiųjų, giminės ir jos protėvių, Dievo.

Stebuklinės pasakos atspindi bendražmogišką patirtį, susijusią su sunykimo baimė ir jos įveikimo būdais. Pasakų siužetai formuojasi pasaulėžiūriniam lygmenyje, šio neapriboja lokaliais kultūros elementai. Kita vertus, personažai atspindi gyvenimo būdą, papročius ir įpročius, dominuojančius konkrečioje nacionalinėje kultūroje, dėl šios priežasties jie tampa emociškai artimi ir geriausiai suprantami juos kūrusios tautos atstovams. Kiekvienos tautos pasakos savitai perteikia bendražmogišką dvasinę patirtį.

Efemeriškos erdvės – šešėlių pasaulio vaizdinys, atspindintis sunykimą-mirtį- nebūtį, išlieka ir pomodernios epochos žmogaus kultūrinėje sąmonėje. Esminį skirtumą, manau, sudaro ne reiškiniai, priskirtini šiam vaizdiniui, bet kultūroje paplitęs būdas, kuriuo stengiamasi

įveikti sunykimo baimę. Ją mėginama paslėpti už dirbtinio, neblėstančios jaunystės ir nesibaigiančių pramogų karuselės vaizdinio, formuojančio saugios erdvės įvaizdį. Šiam suirus žmogaus viduje atsiveria nesaugi erdvė, bylojanti egzistencinę tuštumą, moralinę sutęptį, psichinę bjaurastį (negatyvius emoci-

nus išgyvenimus). Tautos stebuklinėse pasakose įprasminta dvasinė žmonijos patirtis atskleidžia būdus saugaus ir prasmingo vaikščiojimo erdvėmis, iš saugios į nesaugią, ir atvirkščiai. Ieškantiems tereikia atsigręžti į šią patirtį, išmokti skaityti pasakų simbolius, pažinti juose slypinčią išmintį.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Gintaras Beresnevičius, *Dausos*. Klaipėda: Tauras, 1990, p. 10–11.
- ² Carl Gustav Jung, *Psichoanalizė ir filosofija*. Vilnius: Pradai, 1999, p. 137–293.
- ³ Mircea Eliade, *Šventybė ir pasaulietiškasumas*. Vilnius: Mintis, 1997, p. 41–47.
- ⁴ *Pasakos su dainuojamaisiais intarpais*. Vilnius: Vaga, 1987, p. 112–117.
- ⁵ Ten pat, p. 116–117.
- ⁶ Beresnevičius, p. 50.
- ⁷ Norbertas Vėlius, *Chtoniškoji lietuvių mitologija*. Vilnius: Aidai, 2011, p. 463.
- ⁸ Mindaugas Paknys, *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVII a.* Vilnius: Aidai, 2008, p. 100.
- ⁹ Vladimiras Toporovas, *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*. Vilnius: Aidai, 2000, p. 220–240.
- ¹⁰ Paknys, p. 87.
- ¹¹ *Lietuviškos pasakos*. Vilnius: Vaga, 1974, 20–23.
- ¹² *Pasakos su dainuojamaisiais intarpais*, p. 144–153.
- ¹³ Ten pat, p. 153–160.
- ¹⁴ Ten pat, p. 168–174.
- ¹⁵ Ten pat, p. 114.
- ¹⁶ Beresnevičius, p. 116.
- ¹⁷ Manau, kad juodos, mirtį ženklinančios spalvos įsitvirtinimas Europos tautų kultūrinėje sąmonėje, ritualinėse laidojimo tradicijose XVII–XVIII a. susijęs su besiplėtojančiu tarpinės efemeriškos erdvės vaizdiniu.
- ¹⁸ *Pasakos su dainuojamaisiais intarpais*, p. 112–117.
- ¹⁹ *Lietuviškos pasakos*, p. 101–103.
- ²⁰ Baroko kultūrinės epochos metu tiek Vakarų Europos šalyse, tiek Lietuvoje iškilo kiek šviesesnės tarpinės erdvės vaizdinys kaip žmonių sielų nuskaidrėjimo, moralinio jų apsisvalymo vieta – skaistykla.
- ²¹ Vėlius, p. 445.
- ²² Hans Biedermann, *Naujasis simbolių žodynas*. Vilnius: Mintis, 2002, p. 41.
- ²³ Ten pat, p. 41.
- ²⁴ Ten pat, p. 420.
- ²⁵ *Trumpos stebuklinės lietuvių pasakos*. Kaunas: Vaga, 2000, p. 53–57.
- ²⁶ *Lietuviškos pasakos*, p. 8–11.
- ²⁷ *Trumpos lietuvių pasakos apie nykštukus, milžinus ir slibinus*. Kaunas: Vaga, 2005, p. 5–17.
- ²⁸ *Lietuviškos pasakos*, p. 8–11.
- ²⁹ Daugelyje archajinių kultūrų (pvz., šumerų, Egipto, indų) karvė buvo garbinama kaip dievybė. Ji buvo siejama su žeme-motina, gimdytoja ir maitintoja. Simbolizuoja vaisingumą, turtingumą. Karvės, jaučio auka dėl jų fizinių savybių ir atliekamų funkcijų buvo viena solidžiausių gyvulių augintojų kultūrose. Biedermann, p. 186–187. Analizuodamas senuosius lietuvių laidojimo papročius Beresnevičius atkreipia dėmesį, kad mirus motinai buvo pjauinama karvė, tėvui – jautis, o vaikui – veršelis. Manytina, kad karvės simbolio pirminės prasmės į lietuvių dvasinę kultūrą atėjo iš indoeuropietiškos. Beresnevičius, p. 17.
- ³⁰ Obuolio prasmės yra priešingos, nes jų kilmė sietina tiek su įvairiais archajiniais mitais, tiek su judėjų-krikščionių pasaulėžiūra. Obuolys simbolizuoja nesantaiką, vaisingumą, pripažinimą meilėje ir amžiną jaunystę. Jis yra nuodėmės ir pagundų simbolis. Biedermann, p. 291–293.
- ³¹ *Pasakos su dainuojamaisiais intarpais*, p. 269–275.
- ³² Ten pat, p. 275–284.
- ³³ *Lietuvių tautosaka užrašyta 1944–1956*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 321–325.
- ³⁴ *Latvių pasakos*. Vilnius: Segro, 1992, p. 49–51.
- ³⁵ Toporovas, p. 233.
- ³⁶ Beresnevičius, p. 58–59.
- ³⁷ Paknys, p. 149.

- ³⁸ *Pasakos su dainuojamaisiais intarpais*, p. 364–367.
- ³⁹ Linas ypatingas tu, kad gimsta du kartus: kaip augalas ir kaip drobė. Pirmu atveju jis yra materialaus, antru – dvasinio pasaulio elementas. Jis simbolizuoja dangaus dievybes ikirikikščioniškoje lietuvių pasaulėžiūroje, priešpriešinamas tamsiajam, chtoniškajam pasauliui. Vėlius, *Senovės baltų pasaulėžiūra*. Vilnius: Mintis, 1983, p. 159–161.
- ⁴⁰ Beresnevičius, p. 59.
- ⁴¹ *Lietuviškos pasakos*, p. 20–23.
- ⁴² Paknys, p. 146.
- ⁴³ *Trumpos stebuklinės lietuvių pasakos*, p. 71–80.
- ⁴⁴ *Pasakos su dainuojamaisiais intarpais*, p. 384–387.
- ⁴⁵ *Trumpos stebuklinės lietuvių pasakos*, p. 63–71.
- ⁴⁶ *Trumpos lietuvių pasakos apie nykštukus, milžinus ir slibinus*, p. 137–151.
- ⁴⁷ *Trumpos stebuklinės lietuvių pasakos*, p. 42–45.
- ⁴⁸ *Lietuviškos pasakos*, p. 12–15.
- ⁴⁹ *Pasakos su dainuojamaisiais intarpais*, p. 121–127.
- ⁵⁰ *Lietuvių tautosaka užrašyta 1944–1956*, p. 280–282.
- ⁵¹ Beresnevičius, p. 75–78.
- ⁵² Radvilė Racėnaitė, *Žmogaus likimo ir mirties samprata lietuvių folklore*. Vilnius: Petro ofsetas, p. 192.
- ⁵³ *Русские волшебные сказки*. Ленинград: Детская литература, 1984, с. 132–138.
- ⁵⁴ *Народные русские сказки*. Москва: Художественная литература, 1990, с. 53–55.
- ⁵⁵ *Lietuvių tautosaka užrašyta 1944–1956*, p. 325–328.
- ⁵⁶ Ten pat, p. 327.
- ⁵⁷ Ten pat, p. 328.
- ⁵⁸ Vėlius, *Chtoniškoji lietuvių mitologija*, p. 461–462.
- ⁵⁹ *Lietuvių tautosaka užrašyta 1944–1956*, p. 340.
- ⁶⁰ Beresnevičius, p. 80.
- ⁶¹ *Lietuvių tautosaka užrašyta 1944–1956*, p. 340.
- ⁶² Clarissa Pincola Estes, *Bėgančios su vilkais. Laukinės moters archetipas mituose ir pasakose*. Vilnius: Alma littera, 2008, p. 403.
- ⁶³ *Lietuvių tautosaka užrašyta 1944–1956*, p. 338–342.
- ⁶⁴ *Lietuviškos pasakos*, p. 220–230.
- ⁶⁵ *Gražiausios lietuvių pasakos*, p. 145–150.
- ⁶⁶ *Русские волшебные сказки*, с. 159–175.
- ⁶⁷ *Latvių pasakos*, p. 77–80.
- ⁶⁸ Elizabeta Hering, *Vokiečių pasakos. Aukso karalystė*. Vilnius: Vaga, 1984, p. 265–276.
- ⁶⁹ *Anglų pasakos. Stebuklingas ragas*. Vilnius: Vyturys, 1987, p. 160–170.